

Мила Стојнић

ПИСМО КАО КЊИЖЕВНИ ЖАНР У СРЕДЊОВЕКОВНОЈ РУСКОЈ КЊИЖЕВНОСТИ

Апстракт: У лијерајтури о писму као књижевном жанру појава писма као „књижевне чињенице” везује се за другу половину XVIII века. По мишљењу Ј. Н. Тињанова, првог истраживача тог проблема у руској теоријско-књижевној мисли, раније настала писма су „била далеко од књижевности. То су биле белешке, признанице, молбе, пријатељске поруке итд.” и „нису улазиле у књижевност...”. У овом раду је учињен покушај да се докаже да и данас сва писма настала на руском језику у средњем веку имају све карактеристике којима је Тињанов образложио прво писма на сјајус „књижевне чињенице”.

Кључне речи: писмо — књижевна чињеница — књижевни жанр — руска књижевност — средњи век — животиње ситнице — свакодневница — комађе живота — комађе историјског процеса — структура писма — језик писма.

Идеја о томе да писмо представља посебан књижевни жанр појавила се у руској теоријско-књижевној мисли први пут 1924. године у чланку Јурија Николајевича Тињанова „Књижевна чињеница”,¹ који је аутор не без разлога посветио Виктору Шкловском, свом пријатељу из формалне школе са којим је водио многе дуге дискусије о питањима књижевне теорије у којима се, вероватно, искристалисао и проблем писма као жанра. Статус посебног жанра у књижевности Тињанов даје приватном писму на основу тога што сматра да су „У писмима пронађене најеластичније, најлакше и најнеопходније појаве, које чудесном снагом покрећу нове принципе конструкције: недореченост, фрагментарност, алузије, 'породична' мала форма. Писма су мотивисала увођење 'ситница' и стилских поступака, супротних грандиозним поступцима XVIII века. Тај неопходни материјал налазио се ван књижевности у свакидашњици. И од свакидашњег документа писмо се издиже у жижу књижевности...” јер се, по мишљењу Тињанова, „у центру књижевности не налазе искључиво штампани жанрови већ и обично писмо са пуно уметака у стиху, пошалицама, причом, и то није више саопштење, није 'признаница’.

Писмо које је било докуменат постаје књижевна чињеница...

¹ Тињанов, Јуриј Николајевич, *Књижевна чињеница*. У књизи: Поетика руског формализма. Београд, Просвета, 1970, стр. 267—287.

... Писма не читају само они којима су упућена; писма се оцењују и анализирају као књижевна дела у одговорима на писма...²

Да би аргументовао своје мишљење о писму као жанру, Тињанов даје еволуцију епистоларне форме и каже да су у писму у почетку извесну улогу имале интимна пријатељска шала, шаљива парафраза, пародија и имитирање, еротика кроз асоцијацију, што је наглашавало интимност, некњижевност жанра... Нестајала је, а и прогоњена је извештаченост, прогоњена је парафраза, еволуција се развијала у правцу грубе једноставности... То није била безизразна једноставност документа, обавештења, признанице; то је била поново пронађена књижевна једноставност... и даље се наглашавала његова некњижевност, интимност, али је то наглашавано посебном бруталношћу, интимним ружним речима, грубом еротиком... Тако је писмо, остајући и даље приватно, некњижевно, било у исто време и управо зато — књижевна чињеница од огромног значаја. Та књижевна чињеница издвојила се у канонизовани жанр „књижевне преписке”, али је и у својој чистој форми остајала „књижевна чињеница”.³

Појаву писма као „књижевне чињенице” Тињанов на примерима руске књижевности везује за другу половину XVIII века, односно за делатност главних представника руског сентиментализма и преромантизма Николаја Михаиловича Карамзина и његово дело „Писма руског путника”⁴ и Гаврила Романовича Державина. Пре њих, по мишљењу Тињанова, израженом у истом чланку, „Писма нису улазила у књижевност. Она су много преузимала из књижевног прозног стила, али су била далеко од књижевности, то су биле белешке, признанице, молбе, пријатељске поруке итд.”

Тако је мислио и писао Тињанов на истеку прве четврти овога века, а негде на почетку последње четврти истог века десили су се револуционарни преврати у облицима међуљудске комуникације чији је приватно писмо један од појавних облика. Телефонија, телеграфија, телефакс-комуникација, најзад у најновије време комуницирање помоћу видео-касета и компјутерских порука — потисли су класичну преписку из међуљудске комуникације, епистоларна форма одумирије убрзаним темпом.

А и у теорији комуникације приватно писмо је дефинисано као класични облик комуникације на растојању, у којој постоје два *йознати* комуникатора (одашиљач и прималац поруке), који се не налазе у исто време на истом месту (што је услов за сваку непосредну комуникацију), али су повезани поштанским медијем и могу да мењају своје улоге. У књижевном делу, као облику комуникације, не ради се о двосмерној комуникацији два позната комуникатора, него о једно-

² На истом месту, стр. 280.

³ На истом месту, стр. 281.

⁴ На истом месту, стр. 280.

смерној комуникацији аутора дела са скупином непознатих прималаца његове поруке, читалаца. Разлика је врло битна.

Осим тога, писмо како га је Тињанов окарактерисао и веома јасно и убедљиво представио као књижевни жанр постоји много пре дуге половине XVIII века. За руску књижевност се може са много аргумената тврдити да такво писмо које је „књижевна чињеница” постоји током целог средњег века, који у земљама источног, византијског, ареала траје све до краја XVII века.

Тај проблем временскога одређења писма као књижевнога жанра повод је за многа опречна мишљења која се појављују (можда не случајно) упоредо са појавом нових облика међуљудске комуникације и са одумирањем епистоларне форме, у последњој четврти овога века. Интересовање за проблем писма као „књижевне чињенице” у руској књижевности у том периоду (практично од седамдесетих година овога века) има веома широке размере, о њему пишу, наравно, највише руски аутори, али се појављују и значајни прилози о том проблему у италијанској, мађарској, пољској, француској, енглеској и америчкој славистици.⁵ Италијански слависта Лаура Роси,⁶ на пример, сматра да је Тињанов „писмо третирао као посебан жанр који има специфичне ’исконске’ конструктивне принципе који су у одређеним епохама актуелни за књижевни развој док у другим епохама не играју никакву улогу у књижевном развоју”. У том смислу она се дистанцира од мишљења, које је изнео још 1926. године ученик Тињанова, Н. М. Степанов,⁷ који „не посвећује пажњу ’принципима конструкције’, него језичком аспекту писама. На тај начин он ’историјско-књижевни смисао пријатељског писма’ види у уливању усме-

⁵ Међу тим радовима у последњој четврти овога века занимљиве ставове износили су: N. Buhks, *Les éléments novateurs dans la prose de M. N. Murav'ev*. — *Revue des Études Slaves*, LVII/3, Paris 1985, pp. 25—32; M. di Slavo, *Introduzione*, in: J. N. Tynjanov, *Formalismo e storia letteraria*, Torino, 1973, p. V—XXXVI; C. L. Drage, *Russian Literature in the Eighteenth Century*. London, 1978; G. Hammarberg, *From the Idyll to the Novel*. In: Karamzin's Sentimentalist Prose, Cambridge 1991; F. Jost, *Problèmes de structure narrative de la „Nouvelle Héloïse” à „Werther”*. — *Zagadnienia Rodzajników Literackich*, 1 (18), Łódź L. Rossi, *Michail Murav'ev narratore. Alle origini della prosa del Sentimentalismo russo*. Dottorato di ricerca in slavistica quarto ciclo, tesi in letteratura russa, 1991—1992; L. Rossi „*Маленькая трилогия*” Михаила Муравьева — *Russica Romana*, 1994, pp. 51—78; M. Teteni, *Раннее произведение русского сентиментализма*. — *Studia slavica Academiae Scientiarum hungaricae*. — Budapest, 1979, стр. XXV, 419—426; M. Teteni, *Письма родным М. Н. Муравьева (1777—1778) и их роль в становлении литературного творчества*. In: *Russica*. In memoriam E. Balczyku. Budapest 1983, стр. 215—231; W. M. Todd, *The Familiar Letters as a Literary Genre in the Age of Pushkin*. Princeton New Jersey, 1976.

⁶ L. Rossi. *К вопросу о соотношении эпистолярной и художественной прозы в России в последней четверти XVIII века*. — *Slavica Tergestina*, 2, *Studia Russica*. Ed. LINT, Trieste 1994. Сви наведени страни слависти у својим радовима посебно третирају дело: S. Skwarczinska, *Teoria listu*. Lwow 1937.

⁷ В. П. Степанов: *К истории литературных полемик XVIII века (Обед Мидасов)*. — *Ежегодник Рукописного отдела Пушкинского дома на 1976 г.* — Ленинград, 1978, стр. 131—146; В. П. Степанов. *Пolemika вокруг Фонвизина Д. И. в период создания „Недоросля” в XVIII веке*. — Ленинград, 1986.

нога говора у књишки традиционално-књижевни језик који се практиковао у интелектуалским кружоцима”.⁸ Другу руску научницу која се управо у овом периоду посветила готово искључиво проучавању руског епистоларног наслеђа из XVIII века, Р. М. Лазарчук⁹, Лаура Роси у много чему прихвата и високо цени, али сматра да њена дефиниција писма као жанра не полази од „принципа конструкције”, о којима говори Тињанов, већ од утиска који писмо изазива код читаоца и од тога колико је оно израз стварности, колико је захваћено оним струјањима која су доминантна у епоси којој и оно припада. Лаура Роси сматра да при таквом третману „жанр писма... губи своју специфику”.

Начин на који третира овај проблем Г. П. Макогоњенко¹⁰ Лаура Роси сматра „крајње тенденциозним”. Он је, по њеној оцени, „извртао и сиромашлио мисао теоретичара формализма”.

До сличних закључака, тврди она, дошао је и други руски научник Зорин, али он поставља суштинско питање хронолошких граница појаве писма као књижевног жанра. Зорин, наиме, *тврди да писма имају важну улогу у књижевном развоју у „скоро свим главним књижевностима пре појаве сенименшализма”* и да она као израз односа између књижевног стваралаштва и књижевног живота не могу бити одлика само појединих епоха.¹¹

Сличну критику руским ауторима упућује и амерички слависта В. М. Тод¹², који сматра да се у радовима руских аутора писмо користи за лабораторијске експерименте са стиливима и жанровима. Термин „уметничка лабораторија”, о којој говори Тод, прва је употребила Р. Лазарчук¹³, па се ова критика, пре свега, на њу односи. Док је о проблемима стила и „улози писама у стилистичким истраживањима” писао П. Бухаркин¹⁴, па се и на њега може односити критика овог америчког научника.

Међутим, „хронологија процеса” је крајње маргинално доведена под сумњу да није наишла готово ни на какву подршку. Прихватила

⁸ На истом месту.

⁹ Р. М. Лазарчук. *О соотношении литературной практики и художественного творчества М. Н. Муравьева*. В. сб.: Первая карагандинская областная конференция молодых ученых. Тезисы и доклады. Караганда, 1969, стр. 323—324; *М. Н. Муравьев — критик (по материалам переписки поэта)*. — В кн.: Русская и зарубежная литература. Алма-Ата, 1971, стр. 3—8; *Дружеское письмо второй половины XVIII века как явление литературы*. — Автореферат на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Ленинград, 1972; *Проза Радищева и традиция эпистолярного жанра XVIII века*. Ленинград, 1977, стр. 72—83; *Переписка Л. Н. Толстого с Т. А. Ергольской и А. А. Толстой и русская литературно-общественная мысль*. Ленинград, 1979, стр. 85—98.

¹⁰ Г. П. Макогоњенко. *Письма русских писателей XVIII века и литературный процесс*. — В. сб.: Письма русских писателей XVIII века. Ленинград, 1980, стр. 3—41.

¹¹ А. Л. Зорин. *Письма и судьбы*. — Вопросы литературы, 1981 (X), стр. 258—262.

¹² W. Todd, цитирано дело.

¹³ Р. М. Лазарчук, цитирано дело.

¹⁴ П. Е. Бухаркин, *Письма писателей XVIII века и развитие прозы 1740—1780 гг.* Автореферат на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Ленинград, 1982.

ју је, опет маргинално и успут, Лаура Роси, али се због свог опредељења за проучавање XVIII века није у њу упуштала. У ствари, овим проблемом теорије књижевности, који су отворили формалисти, бавили су се углавном аутори којима је XVIII век ужа специјалност у проучавању руске књижевности, и за њих је проблем „хронологије процеса” о коме је реч и почињао и завршавао се у XVIII веку.

Има, међутим, много добрих разлога да се о тој хронологији размишља као о суштинском проблему (не само успут). Тако, на пример, све карактеристике којима је Тињанов образложио право писма на статус „књижевне чињенице” имају и сва позната средњовековна писма. Штавише, сва позната средњовековна писма, иако писмо ни за ту епоху није канонизовано као књижевни жанр у теорији књижевности, призната су као „књижевна чињеница од огромног значаја” и уврштена међу књижевне споменике одговарајуће епохе. Писма се појављују у свим историјама старе књижевности, она су уврштена у све репрезентативне хрестоматије на тај период као примери једног признатог жанра равноправног са свима осталима (приповетком, епом, песмом, причом, афоризмом итд.).

Друго, средњовековно писмо има све оне „најнеопходније појаве које чудесном снагом покрећу нове „принципе конструкције”, о којима говори Тињанов у вези са установљењем жанра „писмо” у XVIII веку: „недореченост, фрагментарност, алузије”. Оно мотивише увођење животних ситуација и материјала који се налази у свакидашњици. Оно врло често, због своје фрагментарности, има мозаички карактер. И, најзад, оно што Тињанов није имао разлога да констатује за књижевност XVIII века, а што средњовековно писмо чини још више и стриктније књижевним жанром, то су његови аутори.

У средњем веку писма није могао писати просечан човек, није их могла писати, у Русији посебно, већина Руса, из простог разлога што већина није била писмена. Писма су писали у средњем веку најобразованији људи свога времена, људи умни, који су имали шта да кажу, људи који су водили друштвене бриге — државници, или монаси који су се посветили размишљању о вишим стварима, о постајању, постојању и нестајању људи, о смислу њихова живота на земљи, о смислу природе у њеним космичким размерама, људи који су проводили живот у читању, ослобођени свих других брига. Нису то били сви монаси. Већина монаха се морала бринути о „земаљским стварима”, манастирским добрима и економији, и они у руским средњовековним приликама нису водили баш свет живот. Имали су своје кметове које су гонили на ропски рад и учили их да је тако Бог одредио да и они и „све што они роде до скончања времена” треба да буде роб. Ти монаси су се морали мешати и са бољарима и са другим представницима власти, угађати им, ласкати, поткупљивати, морали су понекад бити дволични, и тада су се правдали јеванђелском поуком „Будите мудри као змије и безазлени као голубови”

(Мат. 10, 16), као и оном Христовом поуком Марти која му се пожалила да јој сестра Марија не помаже у домаћим пословима: „Марто, Марто, мучиш се и радиш за многе, а Марија племенит посао изабра и он се од ње неће одузети” (Лк. 10, 41—42).

Монаси који су писали, између осталог, и писма, јесу они који су, као Марија, „изабрали племенит посао”. О њима ми веома мало знамо. Своја дела нису потписивали због монашке скромности и из уверења да је поседовање талента и образовања и уопште духовних вредности дар Божји, а човек коме је тај дар дат само је медиј, средство преко кога Бог открива људима своје тајне у намери коју он, Бог, сматра корисном за људе. Зато таленат и духовно добро, дело које из тога настане, уметнички предмет, слика или књига и не припада ономе ко их створи, јер то и није њихово, него Божје дело. Преко тог дела, тј. преко уметности и књижевности Бог усавршава свет који је створио. Човек који то људима обзнани, уметник, писац, јесте, по њиховом схватању, у рукама Божјим исто што и кичица, перо, длето у рукама човековим. Зато за њима уз њихова дела остају само њихова монашка имена и понекад нешто мало података о манастирима у којима су боравили и дела стварали.

Тако о једном од највећих и у своје време најпознатијих руских писаца, који је, по свему судећи, био и сликар који ниједну своју слику, односно икону, није потписао чак ни својим монашким именом — Епифаније, не знамо скоро ништа. Уз његово монашко име савременици су додали и своју одредницу, у којој је њихов суд о њему — Премудри — Епифаније Премудри. Изузетно широко образован, аутор житија руских светитеља и, што је било ретко у оно време, он је написао житије које је својеврсно сведочанство, јер је аутор житија свог омиљеног учитеља Стефана Пермског. Епифаније Премудри је живео у ростовском манастиру Григорија Богослова у који је незнано откуд дошао око 1379. године. Касније (не зна се кад) прешао је у Тројицки манастир. Не зна се тачно ни кад је умро, него се претпоставља да је то могло бити између 1418. и 1422. године. Био је у списатељству ученик јужнословенских хагиографа, али их у раду није подражавао, већ је, савладавши од њих вештину писања, тражио свој израз. У својој монашкој скромности много пута је наглашавао да пише „грубо”, „неуко” и „незграпно”, да у младости није био у Атини и да се није од философа научио реторском „сплитању речи” и китњастом стилу, да није упознат са Платоновим и Аристотеловим говорима ни са њиховом философијом и „хитроречјем”¹⁵. Међутим, и упркос том свом, не баш ласкавом, мишљењу о себи, Епифаније је изузетно успешно и вешто користио елементе традици-

¹⁵ *Письмо Епифания Премудрого Кириллу Тверскому*. В кн.: *Изборник (Сборник произведений древней русской литературы)*. Составление и общая редакция тома Л. А. Дмитриев и Д. С. Лихачев. Москва, 1969, стр. 398—404.

оналног стила и уплитао их у нови стил у коме су се складно укрштали елементи китњастог реторског и једноставног свакодневног говора, тј. у његовом делу су се преплитале легенде и стварност. Такво је и његово писмо Кирилу Тверском. Од тога писма сачуван је само његов део у коме описује и тумачи сликарски рад Теофана Грка.

То његово писмо се по стилу суштински разликује од његових житија, „Плачева” и других дела. Из једне реченице на крају тога сачуваног уломка писма могло се закључити да је он код тога Кирила Тверског нашао уточиште када је за време најезде хана Едигеја на Москву 1408. године бежао из Тројице-Сергијева манастира, јер он каже да је слике цариградске Свете Софије његов адресат Кирило видео „кад сам ја престашивши се бежао од Едигеја у Твер и код тебе нашао мир и теби исповедио моју тугу и показао све књиге, које сам понео са собом у бежанију да их сачувам од уништења. Тада си ти и видео слику храма тога, а шест година касније, прошле зиме си ме по доброту својој подсетио на то”. (Можда је ово писмо одговор на неко несачувано писмо Кирила Тверског Епифанију?)

Ту је, дакле, испричан један сасвим конкретан животни детаљ, нешто као „комадић живота самог”. Главна тема писма је та слика цариградске Свете Софије, коју је Кирил видео у Четворојеванђељу Епифанијевом. Епифаније најпре прича како је уопште дошло до тога да се та слика нађе у Јеванђељу где иначе нису уобичајене такве илустрације. Пошто је тај приказ храма Свете Софије рађен по предлошку оригинала, који је радио Теофан Грк, Епифаније пише како се упознао и присније општио са Теофаном Грком и дајући одушка свом дивљењу и одушевљењу за тога великог сликара-фрескисту и иконописца који је, како наводи Епифаније, осликао „четрдесет великих цркава у Константинопољу, у Халкидону, у Галати, Кафи, у Великом и Нижњем Новгороду и у московском Кремљу”. Поред тога, из овог Епифанијевог писма се види да он није осликавао само цркве него и домове бољара и да у тим домовима није радио духовне, црквене, него сасвим лаичке теме, углавном урбани пејзаж.

Епифаније, затим, даје један изузетно надахнут и по стилу различит од осталог текста, портрет Теофана Грка, у коме своје дивљење према њему изражава кићеним реченицама. То, у ствари, није оно „плетеније словес” карактеристично за касновизантијску реторику у коме је Епифаније стилски уобличавао портрете светаца у својим житијама, него сведочанство једног искреног лирски обојеног личног доживљаја. Тај портрет је дат динамично. Он описује Грка док ради, сав је у покрету. Он истовремено слика, размишља и води дискусију са онима који су дошли да га посматрају, па запиткују, он ради у ходу и без икакве претходне скице, директно на зиду. У том погледу Епифаније пореди Грка са другим иконописцима, па каже: „Док би он све то осликао или цртао, нико га никад није видео да

гледа и у какав предложак као што то раде неки наши иконописци који због незнања свога стално загледају у њих (предлошке — М. С.) колутајући очима тамо-амо и више се загледају у предложак но што раде бојом. А он рукама сликаше, ногама ходаше без престанка, језиком разговараше са посетиоцима, а умом размишљаше о узвишеном и мудром, а осетљивим очима разума свога разумно добро посматраше... Ко год би с њим провео време у краћем или дужем разговору, није могао да се надиви његовом уму, његовим причама и складности његова излагања.”¹⁶

Осим тога јединственог портрета Теофана Грка у овом писму Епифаније даје податке о црквама које је он осликао, о бољарским домовима које је украсио, о његовом односу према самом Теофану према коме је очигледно гајио симпатије. Ту се набрајају Гркове сликарске теме и технике, његова склоност ка есхатолошким темама и темама „Апокалипсе”, које нису строго канонске, израда китњастих породичних стабала и урбаних пејзажа итд., употреба богате гаме боја и сл.

Писмо је пуно живости и живота средњовековног града у коме људи читаве сате проводе посматрајући градитеље који граде, сликаре који сликају. То је очевидно радознала, али и докона гомила каква је ретко где описана у целокупној руској књижевности средњег века. Та гомила својом живошћу подсећа на феудалне европске градове у доба ренесансе. Уз то из овог писма се види да су ти средњовековни сликари и писци вршили и неку просветарску мисију. Они су одговарали на питања која су им се постављала у вези са њиховим радом, сами су тумачили заинтересованим посматрачима своја дела и успут причали о другим градовима и земљама у којима су оставили своје радове. Јер они уистину нису били ограничени само на земљу из које потичу и њену културу. Селили су се не само из једног града у други, из једне феудалне кнежевине у другу, него из земље у земљу на велике удаљености. (Пример је томе оно што је у овом писму речено о црквама које је у разним земљама осликао Теофан Грк.) Уметност и култура коју су они стварали била је уистину „наднационална”¹⁷, како то каже Д. С. Лихачев. Ово кратко писмо је богата илустрација те чињенице.

Најзад, у овом писму Епифаније успут даје податке о томе како су се иконописци учили своме послу. Он каже: „Од тога листа су имали велике користи и други московски иконописци, јер су га многи за себе пресликали, такмичећи се међу собом и преузимајући један од другог. После свих одлучих се и ја као зограф да насликам тај храм у четири слике и да га ставим на четири места у својој књизи...” Ту на крају Епифаније пружа и податак да је имао поред списатељског и сликарски таленат.

¹⁶ На истом месту.

¹⁷ Д. С. Лихачев. *Русская литература X—XVII веков*. Москва, 1973.

На тај начин Епифаније у овом свом писму уз основну причу о настанку четири илустрације у својој књизи пише о читавом низу веома различитих тема, међу којима је централна тема — уметност. У оквиру те теме назначена је и тема односа уметника према уметности и према свету око њега, затим положај уметности у друштву, међусобни односи уметника и сл. Из дубине те теме и у функцији њеног осветљавања и разраде просијавају и неке слике из свакодневног живота урбане средине у средњем веку.

Та тематска разноврсност повлачи за собом и стилске варијације, а све то заједно условљава да структура овога писма буде мозаичког типа. А мозаичност је такође једно од својстава које је, по Тињанову, разлог да се писмо сматра посебним књижевним жанром.

И, најзад, иако је ово писмо класични облик комуникације између два позната комуникатора од којих је један пошиљалац, а други прималац поруке, иако ће у одговору на ово писмо (који се може претпоставити) прималац поруке из овога писма бити пошиљалац поруке, а одашиљач — прималац, тј. иако ће они под условом да се њихова преписка продужи као у класичној форми комуникације стално измењивати улоге пошиљаоца и примаоца порука, садржина овога писма, по своје карактеру, има значај и интерес не само за једног конкретног, познатог адресата него превазилази границе простора и времена. И од времена кад је послата до дана данашњег налази све нове и нове адресате. Она заправо има све карактеристике оног облика комуникације који је карактеристичан за уметност и комуницирање кроз њу. Она је била двосмерна само између оног конкретног одашиљача и примаоца поруке међу којима се првобитно зачела. Сва каснија читања (примања поруке) овога писма, у ствари су само примање порука, тј. комуникација је једносмерна као у уметничким делима. Исто тако, као и код било ког уметничког дела и овде вероватно од почетка, али свакако од момента кад је то писмо постало јавно и доступно многим читаоцима, његов одашиљач комуницира са групама својих непознатих комуникатора преко баријера времена и преко баријера смрти. И по томе савладавању времена и пролазности ово писмо има карактеристике уметничког дела оствареног у посебном жанру писма.

Историја руске књижевности XVI века бележи појаву једног за оно време новог жанра који се назива публицистичким и у који се убраја преписка цара Ивана Грозног са кнезом Андрејем Курбским.¹⁸ Понашање Ивана Грозног, које се огледа у његовим писмима, у непосредној је вези са његовим животним искуством од најранијег детињства његовог. Зато се његова писма могу разумети тек ако се зна

¹⁸ Сви историјски подаци у овом раду су из Историје СССР, т. 1 у редакцији Б. Д. Грекова (Москва, 1948) и из Историје руске књижевности у 10 томова, т. 2 и т. 3 у редакцији А. С. Орлова, В. П. Адрианове-Перец и Н. К. Гудзија (Москва, 1945).

његов животни пут. Цар Иван Васиљевич Грозни (1530—1584)¹⁹ рођен је у другом браку Великог московског кнеза Василија III са литавском принцезом Јеленом Глинском. Кад му је отац умро, имао је свега три године, а његов млађи брат Јуриј (Георгиј) само годину дана. Трогодишњи Иван је аутоматски наследио од оца титулу московског Великог кнеза. Отац му је пред саму своју смрт одредио мајку за регенткињу и поставио јој регентски савет састављен од присталица јаке централизоване власти пореклом из најугледнијих и најутицајнијих бољарских породица Шујских, Глинских, Воронцових, Јурјевих-Захарјиних, Тучкових, Головиних, Шигона-Поджогиних. Василије III је на тај начин настојао да обезбеди да се после његове смрти настави борба за јединствену самодржавну монархију, за јаку централизовану државу у којој би била у највећој могућој мери ограничена феудална самовоља. Међутим, одмах после његове смрти почела су оспоравања права малолетног сина да наследи оца најпре од стране очеве браће, Андреја и Јурија, а онда и од других бољара. Оспораван је и регентски савет који је владао у име малолетног Ивана. Томе се с посебним успехом супротставио Иван Фјородович Овчина-Тепелев-Оболенски, који је прихватио Ивана за цара, али је вођење спољне политике и војске чврсто узео у своје руке. Јелена и регентски савет су наставили да јачају централну власт, у чему им је нарочито помагао кнез Оболенски, али тиме није било задовољно племство, и оно је пружало жесток отпор. Иванов стриц Андреј је покушао да искористи незадовољство бољара и да уз њихову помоћ подигне устанак против Ивана и регентског савета. Кнез Оболенски га је на превару ухватио и бацио у тамницу. Учесници у борби о престо сукобили су се и међусобно, тако је дошло до опште борбе свих са свима. У тој борби највише успеха су имали кнежеви Шујски (Андреј и Иван Михаилович), који су приграбили власт у своје руке. У сукоб се умешала и Руска православна црква која је искористила прилику да свргне московског митрополита Данила и да на његово место постави личност изузетних државничких способности, игумана Тројице-Сергијевог манастира Јоасафа. Кад је постао митрополит, Јоасаф је саветовао малолетном Ивану да ослободи из затвора сестрића свога оца Ивана Бељског кога су Шујски били ухапсили и да га узме за свог саветника. То време, када је кнез Бељски у суштини владао Московском великом кнежевином, трајало је до 1542. године када је Шујским пошло за руком да поново преузму власт. Они су се крваво обрачунали са Бељским и митрополитом Јоасафом. Првога су убили, а другога заточили у удаљени манастир, а на његово место довели новгородског архиепископа Макарија, који је пресудно утицао на учвршћење централизоване власти. Коначно, он је младога Ивана у осамнаестој години живота крунисао за цара 16. јануара

¹⁹ Н. К. Гудзий. *История древнерусской литературы*. Москва, 1945.

1547. године. Царском титулом он је нагласио значај Московске државе међу осталим европским државама и демонстрирао неограничену цареву власт у држави.

Иван се за све то време налазио у центру тих борби и немира и био у сталној животној опасности. После смрти мајке и брата његов положај је био још тежи. Остао је усред те борбе потпуно сам и без заштите, на милости и немилости властољубивих племића разжарених међусобних борбама. О својој страшној усамљености и вечитом страху он прича у својој преписци са Андрејем Курбским. Андреј Курбски му је био вршњак и друг из детињства. Он је учествовао и истакао се у Ивановом походу на Казански ханат, а касније се разочарао у Ивана и постао његов љути непријатељ који је побегао у Литву, па у Пољску, и отуд му послао свој спис у коме њега, цара Ивана, приказује као узурпатора и тиранина. Иван је с висине игнорисао тај памфлет, а Курбски је онда увређен написао Ивану писмо исте садржине, на које је Иван одговорио у тону који не трпи приговора сликајући сав онај ужас у коме је он, захваљујући бољарима, провео своје детињство и дечаштво: зверска убиства његових заштитника која су вршена пред његовим очима. Курбски је одговорио нешто помирљивијим контраоптужбама, и преписка се наставила. Све у свему, ова преписка садржи пет писама — три Курбскога и два Иванова. У њој је дата верна слика једног крајње немирног периода руске историје, периода у коме су се сукобила два концепта организације државе, бољарски, феудални, и Иванов, самодржавни. Тада се и први пут јављају у Русији и две „партије” — царска и бољарска, чији челни људи и воде ову преписку, па је ова преписка и сведочанство аутентичних сведока, има, дакле, документарну вредност. Најзад, ова преписка, поред друштвеног, има и индивидуални карактер. Оба учесника у овој кореспонденцији су у њој испољили свој психички хабитус, своје карактерне особине, свој менталитет, своје погледе на свет и своје завидно високо образовање. Иван је дао доказа о свом апокалиптичком доживљају тога времена и ужасном страху у коме је живео, чиме је умногоме и нехотице, спонтано и успут објаснио своје поступке у свом каснијем животу и владавини. А у тексту Курбског се осећа свагдашња носталгија емигранта, неминовно разочарање у праведни суд историје, и потом резигнација и горчина беспомоћног негдашњег силника. Обојица су на два различита начина изузетно образовани. Обојица се ослањају на исте изворе и обилно цитирају Библију, богословску и богослужбену литературу. И један и други наводе многе примере којима потврђују своје сведочење. То су примери из живота уобличени у мале целине које структуру њихових писама чине мозаичном.

Преписка Ивана Грозног и Андреја Курбског је широко позната. Иван Грозни је, међутим, водио преписку и са другим лицима, која је остала под сенком ове са Курбским.

По тону и по једној од главних тема слично писмима која је Иван Грозни упутио Курбском јесте и писмо упућено кнезу Александру Полубенском, команданту пољске војске у Ливонији и старости волмарском и зегеволдском. У веома опширном уводу у том писму Иван цитира или парафразира многа места из библијског Петокњижја Мојсијевог, нарочито из књига „Постање”, „Излазак” и „Поновљени закони”, као и из књиге „О царевима”. Тим цитатима он, не помињући нигде ни себе лично ни своје царство, настоји да оцрта један Богом установљени и благословени концепт власти, који је, у ствари, концепт који он реализује и спроводи у својој царевини. Он, дакле, Библијом правда своје поступке. Материјалом који цитира из апокрифа и, нарочито, из хронографа он настоји да докаже божанско порекло династије Рјуриковича (којој и сам припада) и да повеже ту династију са римским царем Августом. Тек ту он помиње и себе у првом лицу множине, и тај део закључује ослањањем на апостола Павла: „како рече божанствени апостол Павле: нема власти која није од Бога, нека се свака душа повинује власти; онај ко се противи власти, противи се Божјем наређењу, а нико не треба да залази у туђи домен. А ми хвалимо, славимо и клањамо се Господу у три лица, а у једном бићу, певамо га и прослављамо у векове зато што нам је подигао рог спасења, и то како у дому слуге свога Давида тако и у дому блаженог беликог Владимира, названог у светом крштењу Василије. Милошћу, добротом и вољом трисветог, а јединственог Божанства утврђен је скиптар руске земље и нама су га предали овај велики Владимир у светом крштењу Василије који се на светим иконама представља са царском круном и његов син Велики господар Ярослав, у светом крштењу Георгије, који је освојио Чудску земљу, тј. Ливонију, и ту основао град са својим именом Јурјев, који се зове Дерпт, и велики цар и Велики кнез Владимир Мономах, који је ратовао у византијској Тракији, а царску круну и име добио од цара Константина, који је тада владао у Цариграду, и славни Велики кнез Александар, који је над Немцима римске вере на Неви однео победу, и хвале достојни Велики господар и кнез Димитрије, који је над безбожним Агарјанима на Дону однео велику победу, и наш деда блажене успомене Велики господар Иван Васиљевич, који је објединио руске земље и владао над многим крајевима, и отац наш Велики господар цар све Русије, блажене успомене Василије, који је поново стекао исконске земље наших предака, најзад је, по праву наслеђа, скиптар руског царства стигао и до нас...”²⁰

После оних уопштених библијских, апокрифних и историјских цитата, ово излагање података о конкретном родословном стаблу самог Ивана служи као прелаз на сам предмет писма, на квалификаци-

²⁰ Иван Грозни. *Прейиска*. Предговор и превод са руске редакције црквенословенског језика Татјана Суботин-Голубовић. Београд: НОВА, 1993.

ју издаје Полубенског и претњу одмаздом небеских и земаљских моћника. „Некако смо сазнали — пише Иван — да су људи оне Литванске државе, која је у нереду, прекршили Божје наређење које забрањује да се улази у туђ посед, и ушли у ону нашу очевину, Ливонску земљу, и тебе ту поставили за хетмана. И ти си ту починио многе неподопштине: немајући ратничке одважности, на превару си заузео Изборск, предграђе наше очевине — Пскова, и, отпадивши се од хришћанске вере, оскрнавио си Божје цркве и свете иконе...”

После тога се цар директно обраћа Полубенском у сасвим другом тону и стилу: „Ти кажеш да си од Палемонова рода, а пре ће бити да си од полуумног рода зато што си се докопао државе, али ниси умео да је задржиш, него си пао у вазални однос према другом роду. Називаш себе вицекраљем Ливонске земље и владарем независних витезова, али ја бих пре рекао да су то витезови-скитнице, вуку се по многим земљама, а нису независни. Ти си вицекраљ и владар пробисвета који су из Литве побегли од вешала — то су твоји витезови...”

И ту, на крају овога писма, постаје јасна намера са којом је Иван онако опширно и теоријски разглабао о свом пореклу и правима владара, јер се, насупрот том грандиозном концепту, појављује сасвим ништавна, управо мизерна земља коју је узурпирао Полубенски: „Уз тебе нема ниједног доброг човека из Литве, него су то све пробисвети, лопуже и разбојници. А што се твоје власти тиче — нема ни десет градова који те слушају...”

Коме ћеш бити старешина? Где је мајстор, где маршал, где су командири, где саветници, где је војска Ливонске земље? Ништа од овога немаш!”²¹

На крају тог писма Иван на најгрубљи начин саопштава Полубенском да је одлучио да га протера: „... има да се покупиш из наше дедовине Ливонске земље заједно са свим својим људима, а ми смо наредили нашој војсци да Литванце не дирају. А уколико то не учиниш и не напустиш Ливонију и ако Литванци остану у Ливонској земљи, ти ћеш бити кривац за све што им се деси, и за крвопролиће.”

На маргини писма је очевидно сам цар додао у свом омиљеном осином стилу којим унижава адресата до последњих могућих граница: „Поштованом племићу велике Литванске кнежевине, кнезу Александру Ивановичу Полубенском, гајдашу, вицерегенту скиталачке Литванске земље и разулареног ливонског витештва, старости волмерском, лакрдијашу.”²² То је, у ствари, у писму тога времена уобичајено ословљавање адресата, које је требало да буде наслов писма.

По својој структури ово писмо се састоји из три и тематски и стилски различите целине. Прва, најобимнија, то је високоуочено писана теоријски апстрактна, готово философска. У њој је, на темат-

²¹ На истом месту.

²² На истом месту.

ском плану, изложена целокупна историја света, који је приказан као вечито поприште борбе између космоса и хаоса, царства Мамониног и царства Божјег.

У другом делу Иван прави веома кратку и језгровиту копчу између тих мисли и конкретног повода који су им разлог, да би у трећем делу изнео сам тај разлог и именовано конкретног кривца за насталу ситуацију, осудио га на прогонство и на маргини, као адресу, уз његово име дао портрет вашарског лакрдијаша, манифестујући на тај начин своју потпуну супериорност према својој кореспонденту. Стилски је други део оформљен у категоричким, јасним и недвосмисленим реченицама, озбиљно, чак строго, али без грубости. То је, у ствари, царска одлука.

Трећи део је формулисан изазивачки, иронично, подругљиво, с висине царског трона. Најзад, сам Иван као да пада у ватру, губи контролу над својим исказима и свога адресата — противника грубо вређа најбаналнијим стилским обртима. То више нису оне интелектуалске игре речима („Кажеш да си Палемоновог рода, а пре ће бити да си полуумног рода”), него изравне највулгарније увреде („проби-свети, лопуже, разбојници”, „побегли са вешала” итд.).

Иако постоји јединствена тема којој су у функцији све остале садржине дела и један конкретан догађај (узурпација власти на одређеним територијама), писмом су обухваћене и многе друге конкретне сторије. Али писмо ипак нема мозаички карактер. Међутим, оно што је у њему испричано тиче се колико Полубенског, коме је писмо упућено, толико и свакога ко би учинио сличан поступак. У њему цар демонстрира силу царске воље пред Полубенским, али и упозорава унапред свакога ко би кренуо његовим путем. Према томе, и овде се ради о комуникацији између конкретних комуникатора која се односи на много шири круг и подиже на ниво принципа владавине који Иван образлаже у уводном делу писма.

Сасвим је друкчије и на одређен начин личније писмо које Иван упућује једном од својих истакнутих опричника, Доњецком војводи Василију Грјазном — Иљину. Опричници су институција коју је Иван установио као своју личну гарду. Он је, наиме, власништво на све земље руске поделио на два титулара — на земље бољарске и земље царске. Сам назив „опричина”, „опричник” изведен је из корена „оприч” (основно значење корена „оприч” је „изузев”). Царске земље он је створио тако што је из феудалних поседа *изузимао* поједине (по правилу најплодније и најбоље земље) које су постале његово, тј. царско власништво, а за обезбеђење тих земаља установио је посебне војне одреде — опричнике, који су били страх и трепет за бољаре. Били су попут неког тајног витешког реда одевени у црне одоре, јахали на црним коњима. Заштитни знак им је била псећа глава и метла, чиме је симболизована њихова верност цару и то да су они цареви послушни дресирани пси, трагачи за његовим непри-

јатељима и њихови гоничи који су као метлом смеће чистили царске непријатеље. И тај симбол је био у Ивановом осионом и подругљивом стилу и према опричницима, које је сматрао својим псима, и према непријатељима, које је имплицитно унапред називао ђубретом које се чисти метлом. Непријатељи су му били углавном стари угледни бољарски родови, а опричници су регрутовани из редова ситног племства и слободног градског становништва, њих је он настанио на својим — царским земљама, па су они, у суштини, били мотивисани да бране те земље, јер је за њих била везана и њихова егзистенција. Имали су најшира овлашћења, практично одрешене руке да са непослушним бољарима чине што год пожеле. И зато су били страх и трепет. Уништавали су не само целе бољарске породице него и њихове кметове и палили им цела села, убијали стоку итд.

Тај опричнички војвода Василије Грјазни, коме Иван пише писмо 1574. године, пао је у ропство Кримских Татара, па се обратио из ропства цару молбом да га откупи или замени за неког. Из начина на који га цар у своме одговору ословљава види се његов интиман однос према томе Василију кога ословљава са „Васјушка” и прекоревашто је залазио у беспућа, а кад је већ тако поступио, није смео заспати, јер је био у извидници. „Мислио си да си са псима кренуо у лов на зечеве, али Кримци су тебе ухватили и везали те за седло. Зар си мислио да је на Криму исто као код мене кад се за столом шали? Кримци не спавају као ви, него знају како да вас размажене лове... Кад би Кримци били као ви не да не би стигли до Москве, него не би ни прву реку прегазили.”

Иван, укратко, неће да плати откуп за Грјазног и то образлаже речима: „Како се може за тебе дати толики откуп кад си ти себе преценио и обећао размену која превазилази твоју вредност?... кад откуп и размена буду према твојој вредности, тада ћемо ти указати милост...”²³

Претходно је Иван дао образложење која је вредност Василија Грјазног. У том објашњењу је кратко, сажето и јасно изложен положај опричника и начин на који су они настали: „А то што се ти представљаш као значајан човек догодило се због мојих грехова (како да то прећутим?), кнежеви и бољари нашег оца и наши почели су да нас издају, па смо ми вас, људе ниског порекла, узимали у своју службу, очекујући од вас служење и правду... ти си у селу био скоро као хајкач у лову, а твоји преци су били слуге код ростовских владика. Ја не одричем да си ти био поверљива личност и због тога ћемо дати једно две хиљаде рубаља, мада су до сада такви као ти коштали по педесет рубаља, а откуп од сто хиљада се не узима ни за кога осим за цара, и осим за цара толики откуп се не даје. Да си се представио као безначајан човек, не би у замену за тебе тражили Дивеја. Цар ка-

²³ На истом месту.

же за Дивеја да је он мали човек, али жели њега, а не сто хиљада рубаља... за његовог сина даје своју кћер, а нагајски кнез и мирзе сви су му браћа. Дивеј и сам има много слугу као што си ти, Васја... Ти и кад би се ослободио из заробљеништва не би могао да ухватиш и доведеш онолико Татара колико Дивеј може да зароби хришћана... кад откуп или размена буде према твојој вредности, тада ћемо ти указати милост”²⁴

Пошто му је у сваком погледу и свим могућим мерама одредио цену и прекорео га за „уображеност” и „лажно представљање”, Иван прети Василију Грјазном клетвом у случају да пређе на татарску страну и прими ислам: „Ако због уображености устанеш против хришћанства, нека ти Христос буде противник!”²⁵

У писму нема ни уводне ни завршне формуле, што је, вероватно, још један знак односа између опричничког војводе и цара.

Иако се односи искључиво на Василија, њему је лично упућено као одговор на његову молбу, па тако представља класични облик комуникације између два позната комуникатора, ово писмо Ивана Грозног има много шири значај. Оно је докуменат не само из живота опричника него из живота Русије, из њених свакодневних борби са неруским народима и племенима у њеном саставу или у њеном суседству, коначно, то је и историјски докуменат, незаменљива илустрација скале вредности. Страх и трепет целе Русије и нарочито бољара — опричници — одавде се лепо види — беда су и јад. А, с друге стране, они са тим истим царем седе за истим столом и збијају шале, он их интимно ословљава као што се ословљавају најближи чланови породице („Васја”, „Васјушка”). Структура писма је једноставна као и његов стил, али је зато значење врло слојевито и креће се од свакодневног живота, личног царевог незадовољства опричницима, које се огледа у горко ироничном тону писма, преко међусобних односа адресата као појединаца, и иде све до историјске ситуације, међунационалних и верских, идеолошких антагонизама и сукоба и опет појединачних људских судбина у њима. То, наравно, далеко превазилази интересе двају конкретних комуникатора и, ако није упућена ширем кругу читалаца, порука овог писма је од њих са интересовањем прихваћена кроз многе векове у којима је ово писмо јавно, јер је оно пуно нових информација које су од општег интереса.

На тај начин, као што се из овог писма види, кореспонденти у њему већ једном су разменили улоге одашиљача и примаоца поруке. Ово писмо је одговор на писмо које је Иван примио од Василија. Њихове садржине имају општи карактер и занимљиве су за широк круг прималаца њихове поруке који Ивану нису познати и не размењују са њим улоге у комуникацији. Многи од њих ће, најзад, његове

²⁴ На истом месту.

²⁵ На истом месту.

поруке примити преко баријера времена и простора и преко баријера смрти. То даје овом писму карактеристике које има комуникација путем књижевних дела (једносмерна и неповратна комуникација једног комуникатора — писца — са групом њему непознатих прималаца његове поруке која је од општег значаја). Осим тога, карактер књижевног дела има и начин на који су изложене информације у овом писму.

Очекивало би се да писмо Ивана Грозног енглеској краљици Елизабети из 1570. године, с обзиром на то да се ради о два владара и две независне земље, буде сасвим друкчије од напред споменутих Иванових писама и преписке. Међутим, Иван са Елизабетом не разговара у дипломатским рукавицама. Рекло би се чак да он према њој успоставља исти однос као и према Полубенском, Курбском или чак Василију Грјазном. Он јој каже: „... ми смо мислили да си ти господарица у својој држави, и да сама владаш, и да водиш рачуна о својој части, и да мислиш о користима за своју државу... Међутим, тамо владају мимо тебе, и то не само племићи него и обични трговци који не маре за нас владаре и не брину се о части и о користи коју има држава, него само мисле на своју трговачку добит. А ти пребиваш у свом девичанском достојанству као и свака обична девица. А ако нас је неко, мада је и радио на овој ствари, издао, њему није требало указати поверење.

А кад је већ тако, ми одустајемо од ове замисли. Нека сад они трговци који су пренебрегли наше владарске главе и владарску част и корист за земљу и само се брину о трговини, виде како ће да тргују! Московска држава ни без њих није оскудевала у роби. А писмо са трговачким повластицама, какво смо ми вама послали, могла би и ти нама да пошаљеш. Ако и не пошаљеш, ми ништа нећемо предузимати у том питању. А и поништавамо све оне повластице у трговини које смо вам до данас давали.”²⁶

Пада у очи осيون тон којим Иван општи са Елизабетом, као и то да он за себе употребљава „*pluralis maestatis*”, а њу ословљава једином „ти”. Он прави алузију на то да се она у својој земљи понаша као „обична жена” („ти пребиваш у свом девичанском достојанству као и свака обична жена”).

Осим тога, Ивану смета велики утицај трговачког сталежа на државне послове у Енглеској. У томе он осећа велику разлику између унутрашњих односа у својој држави и у Енглеској, осећа да преко економске моћи трећи сталеж угрожава царску, односно краљевску власт. Он једноставно и без дипломатских двосмислица и алузија, без икаквих околишења, сам одлучује, по формулацији би се рекло „*ad hoc*”, о прекиду трговинских односа са Енглеском („поништавамо све оне повластице у трговини које смо вам до данас давали”).

²⁶ На истом месту.

Овакав Иванов став према Елизавети могао би се само донекле разумети у контексту опште етикеције која је имала форму интимности у односима међу владарима у његово доба. Међутим, та интимност је бар у писаној форми имала своја клишеа који су указивали на испразност те форме и дубоко у себи крили дистанцу (ословљавање владара међу собом са „брате” уз титулу „величанство” и употребу трећег лица итд.). Иван не употребљава те формалне клаузуле, себи присваја клаузулу која значи јединство са Богом — „ми”, „наша држава” у значењу „Бог и ја”, „Божја и моја држава”, а са Елизабетом у вези не само да ниједанпут не употребљава тај обрт него чак и прави алузију на то да се она понаша „као обична жена”. У коментари-ма овога писма наводе се с тим у вези приче из те епохе „о царевим намерама да се пресели у Енглеску... да се тамо ожени Елизабетом и да побије своје бољаре”, при томе се позива на запис у Псковском летопису под истом 1570. годином кад је и ово писмо писано. Али и у том случају ово писмо, које нема лични карактер, него дипломатски, сасвим је неубичајено. Оно много више него о односима међу адресатима и њиховим земљама (Енглеском и Русијом) говори о самом Ивану, о његовој осиноности и подозривости према свима и свакоме („а ако нас је неко, мада је и радио у овој ствари, издао...”), о његовом презривом односу према жени чак и кад је суверен, о његовим антагонизмима према трговачком сталежу, будућој грађанској класи и тако даље. Он и у овом писму на себи својствен начин саркастичан и груб до крајности, чак помало намерно изиграва примитивизам и, за разлику од претходних писама, не наводи никакве цитате који би говорили о његовој учености или његовим наводима давали снагу, ослонац и подршку божанске мудрости и философске учености.

С обзиром на јавну функцију личности које комуницирају у овом писму, с обзиром на то да они обоје оличују две велике силе у Европи и свету, да он говори у име милиона Руса и преко ње се обраћа милионима Енглеза, ово лично писмо има опште последице и тиче се свих тих милиона у име којих и којима се говори. Оно има и историјски значај, тј. историјски је докуменат. Међутим, више но докуменат о односима међу државама, оно је портрет једне историјске личности, тачније њен аутопортрет, јер је Иван у њему испољио све црте свога карактера, свој темпераменат да „ad hoc” и напречац прекине трговинске односе скоро инатећи се. („Нека сад они трговци који су пренебрегли наше владарске главе... виде како ће да тргују! Московска држава ни без њих није оскудевала у роби” итд.) Он даје доказе о своме схватању односа владара и поданика. Његова самосвест, лично осећање сопствене величине очевидно почива на свести о величини и моћи његове државе Русије. („Може Московска држава и без енглеских трговаца, она и без њих није оскудевала у роби” итд.) Он, у ствари, себе поистовећује са Русијом као Луј XIV

— „држава — то сам ја!”. Он у много чему подсећа на Луја XIV. Као и Луј XIV, и он себе не памти друкчије него као цара. Владар је постао кад му је било три године, и то увелико објашњава многе његове поступке. И он, као и Луј XIV, држи да је његова воља закон итд.

Он је, заправо, са собом у овом писму поступао како и савремени писци поступају са својим јунацима. Да би им у делу испољили карактер, пуштају их да се неспутано и природно у различитим ситуацијама понашају, реагују на околности, делају по диктату унутрашњег императива. Управо тако у овом писму, упркос томе што је оно у дипломатској функцији, поступа и Иван Грозни. Он је, чини ми се да би се уз нешто опрезности могло рећи, овде властити књижевни јунак. Његово писмо се чита као литература. У њему је испричано десетак догађаја у вези са једним трговинским аранжманом, од којих сваки за себе представља мајушну целину. Поменуто је петнаестак личности чији ликови нису утеловљени, очигледно зато што их Иван сматра инструментима владарске воље, а не личностима са својим идентитетом.

У структури писма се јасно може разликовати више планова, од којих је најизразитији социјално-економски. А ако се знају и узму у обзир неке чињенице за које се може претпоставити да су закодиране у исказима овог писма, па чак и у глобалној структури његовој, онда оно има и један сасвим изузетан формулисан љубавни план у коме цело писмо може бити мотивисано жељом Ивановом да пред Елизабетом продемонстрира свој мушки ауторитет, снагу своје личности. Ту, пре свега, мислим на евентуалну Иванову намеру да се ожени Елизабетом и побије своје бољаре. То, наравно, он не чини намерно, него спонтано, јер је таква његова природа. У том смислу карактеристичан је и начин на који Иван говори о Елизаветином брату, сестри и зету. У тону којим он о њима говори има трагова исконског антагонизма управо међу тим члановима породице (шураком и зетом, пашенозима).

Све то ово писмо чини документом који има уметничку књижевну форму, који је „књижевна чињеница”.

На то да је писмо у средњовековној руској књижевности књижевни жанр, „књижевна чињеница” упућује и то што се његов облик и стил мењају у зависности од појединих књижевних праваца и доминантних стилских формација. Тако се у писму у руској књижевности изразитије испољују карактеристике европског барока, него у књижевним делима других жанрова. Елементи барока у приповедној прози, житијном и аутобиографском жанру у руској књижевности XVII века једва су гдегде видљиви. Њих је у тим жанровима занемарљиво мало, док су у једном писму цара Алексеја Михаиловича управо ти елементи доминантни. То писмо је упућено војводи тек запоседнуте Ливоније А. Л. Ордину-Нашчокину и у извесној мери има

лични карактер. Писмо је, пре свега, пријатељско, али носи печат високе учености његовог аутора, цара Алексеја Михаиловича.

Цар Алексеј Михаилович је друго колено из династије Романових. Владао је у време кад је она тек оформљавала свој династички програм заокрета ка Европи, и настојала да пружи доказе о својој способности да својом владавином, после времена безвлашћа и смутње поведе Русију ка благостању какво је владало у европским земљама. Међутим, владавину Алексеја Михаиловича су раздирале многе сеоске буне (Стењка Разин) и устанци градске сиротиње, као и односи са суседима (Пољском и Шведском), који су се још увек надали да се Русија после смутње неће лако стабилизovati, па су користили како унутарње побуне тако и антагонистички заоштрене међунационалне односе у руској царевини. Посебан проблем представљали су расколнички процеси унутар Руске православне цркве (покрет „старовераца“). И надасве у време непосредно после епохе „смутње“ дошло је до промене система вредности у схватањима младе генерације, па се снажно испољио такозвани генерацијски проблем (проблем очева и деце). Тај проблем је доминантан у руској уметничкој књижевности XVII века. Нарочито је била омиљена јеванђелска тема „блуднога сина“ у приповеци која је носила наслов „Прича о Злу-Несрећи“. Генерацијски проблем на овај или онај начин постоји у готово свим, чак и у ратничким приповеткама тога времена („Приповетка о Фролу Скобејеву“, „Приповетка о Сави Грудцину“, „Приповетка о Јулијанији Лазаревској“ и др.). И у овом писму је тај проблем централни. Понашање сина које је у супротности са моралним начелима оца, осећање кривице оца за поступке сина које цар не прихвата — све је то ванкњижевна, фабуларна грађа, која је у писму постала књижевна категорија — сиже.²⁷ Своме сину Воину, Ордин-Нашчокин је дао највише западно образовање. Воин је говорио и писао на латинском, пољском, немачком и француском језику. Он је у Кокенхаузену водио тајну инокореспонденцију за свога оца. Дописивао се и са самим царем. На повратку са службеног пута уместо да се врати у Москву, побегао је у Пољску, у град Гдањск, код краља Казимира. Отац је сматрао да је његов син учинио издају и да је он пред царем одговоран за поступке свога сина, па је поднео оставку на све своје високе положаје. Писмо о коме је овде реч је одговор на ту оставку коју цар не прихвата, јер оца не сматра ни на који начин одговорним за поступке сина.

Структура писма је трочлана: уводни, централни и закључни део. Уводни део се састоји из класичног и у средњовековним писмима обавезног обраћања адресату, у коме се ређају све његове титуле,

²⁷ Термини *фабула* и *сиже* употребљени су овде у смислу и значењу које им дају руски формалисти В. Шкловски и Б. Томашевски (*Теорија књижевности*. Превод на српски језик Нане Богдановић. Београд, СКЗ, 1971).

заслуге и врлине: „Верном, изабраном и вредном вршиоцу Божјих и наших, владарских послова, праведном судији Божјих и наших људи (уистину је добра и спасоносна ствар судити Божјим и нашим људима по правди), а пре свега христољупцу и мирољупцу, сиротољупцу и трудољупцу и савршеном богопримцу и гостољубивом и нашој владарској ствари приврженом члану наше Думе и племићу и војводи Афанасију Лаврентијевичу Ордину-Нашчокину, од нас Великог господара, милостиво слово.” Барокна украшеност овог ословљавања је изузетна по томе што многобројним украсима није сакривена, није у њима затурена, јасна представа о адресату који прима ово писмо. Напротив, у овом обраћању је јасно дат његов портрет и однос аутора писма, цара, према њему, тако да ова клаузула ословљавања није испразна формула, што је у средњовековним писмима најчешће случај.

Затим се у централном делу, опет и даље у барокној стилизацији, излаже повод писма, поступак Воина Ордина-Нашчокина са царевим коментарима: „Упознати смо да се син твој по Божјем допуштењу, а по своме безумљу, обрео у Гдањску. А теби, оцу своме, љути бол задао, и ради тога, ради бола који ти је нанео сам сатана, а ја мислим да су све нечисте силе умешане у овај талас зла који је узбуркао ваздух серни, који од тебе без потребе одвоји, одгурну у свом побеснелом налету однесе оно добро јагњешце, далеко од тебе оца и пастира свога. И ми, Велики господар, и сами се, због тебе, верног роба свог, растужисмо због онога што се теби догодило и што ти је тешку болест учинило, оружјем зла душу и тело твоје прострелило. Ех, заиста је то велика туга и патња!” Завршава своју прву тираду Алексеј Михаилович.

Пада у очи кићена сликовитост ове тираде. Тако је отац представљен као пастир, а син као јагњешце. На ту пасторално идиличну слику пада мрачна сенка зла представљеног сликом ураганског ветра који у „побеснелом налету” уништава ту идилу — односи дете. За њим иде слика оца „прострељеног оружјем зла”.

У следећој тиради је сликовито приказана супруга Ордина Нашчокина, уцвељена мајка, „као пустињак сама”. Она оплакује патње свога мужа и своје дете, „њој је горчином испуњена сва утроба њена”. Одбегли син, који је уз оца упоређен са јагњетом, у контексту са мајком је представљен као „птиче”, које је „мајка под срцем носила”, а неименовано зло које у претходној слици симболизује ветар, овде је приказано као „бесна звер”.

Иза тих сликовитих приказа опустелог дома Ордина-Нашчокина, туге оца и мајке под ударима зла које им је однело њихово јединче, јагњешце, птиче, цар у новом одељку настоји да их утеши надом на Бога и поукама црквених, богослужбених и јеванђелских текстова. „Осећаш ли се обешчашћеним? — Помисли на славу која нам се даје на небесима трпљења ради нашег. Осећаш ли се оштећеним? —

Помисли на богатство у ризницама небеским које ћеш задобити због добрих дела својих.

Ако те одбаци отаџбина — имаш отаџбину на небесима — Јерусалим. Дате си своје одбацио? Али анђеле имаш, са њима ћеш ликовати крај престола Божјега и веселићеш се вечним весељем.”²⁸

Затим се ређа серија афоризама из богословских текстова, али и из народне књижевности типа „Није страшно пасти, него је страшно кад паднеш не устати”. Уз те афоризме иде и утеха: „Бог је уистину с тобом и биће с тобом у све векове векова. Нека вам он ову тугу претвори у радост и нека вас утеши што пре” итд.

О самом виновнику целог случаја цар говори у посебном одељку са опорим достојанством у коме има и блага доза гађења и презира. У том одељку нема никаквих украса, нема сликовитих приказа, нема афоризама ни ослоња на богословске текстове: „А то што је твој син заправо издајник, ми, Велики господар, на његову издају се не обазиремо, и, наравно, знамо да је то он учинио мимо твоје воље, и да је теби тешки бол задао, а сам занавек у грех пао. И ти ћеш, верни раб Христов и наш, бити упознат са неподопштинама сина твога и моћи ћеш да даш своје мишљење о њему, а он, дрзник, тајно је долазио код мене и по њему сам разне поруке слао, а ни сањао нисам какав отров крије под језиком. И ми, Велики господар, не чудимо се преварама сина твога, знамо да је он то учинио због своје малодушности. Он је човек млад и хоће да ствара и влада и да дела руку својих види на овом свету, и, као што птице лете тамо-амо, а кад се довољно налете долећу поново у своје гнездо, тако и син ваш зна где му је телесно гнездо и посебно памти духовну везу са Светим духом у светој купки, па ће вам се ускоро вратити.”

Том сликом птичета које је одлетело из гнезда коме ће се поново вратити са подсећањем на „духовну везу са Светим духом у светом купању”, која је свакако нада да он неће заборавити на своје крштење у православној вери и да неће преварити, цар заправо завршава своје излагање о предмету који је повод писму и у новом одељку се поново обраћа свом адресату сасвим пријатељски, интимно, и закључује: „И ти ћеш, раб верни Божји и наш, господарев, видевши према себи милост Божју и нашу, господареву очинску превелику милост, преставши да тугујеш, Божје и наше послове вршити како тамо буду ствари изискивале. А о томе да се ми, господар, гневимо на тебе због тога што је син твој очигледно велика лопужа — нема никаквога збора; а свету овом пролазном и вихоровима које зли људи на нас подигну није могуће одолети, јер су они по целом свету расејани, само да човек душу пред Богом не огреши, и шта нам зли

²⁸ Письмо царя Алексея Михайловича А. Л. Ордину-Нащекину. — В. кн.: Изборник (Сборник произведений древней русской литературы). Составление и общая редакция тома Л. А. Дмитриев и Д. С. Лихачев. Москва, 1969, стр. 573—575.

вихори које људи на нас подигну могу учинити против воље Божје? Наша нада је Бог, а уточиште нам је Христос, а покровитељ нам је Дух Свети.”

Централни део текста овог писма је издељен на четири посебна одељка од којих прва два имају као заједничку тему родитељску тугу и представљају својеврсну експозицију главне теме, тј. самог синовљевог поступка којим је та туга изазвана. Затим у следећа два одељка цар отвара перспективу расплета, излаза из очаја у који су родитељи запали.

Формално, одељци делују као строфа песме драматичног садржаја. При томе је успостављена потпуна равнотежа између слика руске драме и перспективе њенога разрешења.

Ово писмо се разликује од свих осталих овде приказаних средњовековних писама, али и оно има све особине посебнога књижевнога жанра „писмо”.

*

Има, дакле, много разлога да се писмо упућено једном конкретном човеку у средњем веку сматра једним од књижевних жанрова и свакако „књижевном чињеницом”, обликом књижевне продукције. Међу тим разлозима пресудан значај, по нашем мишљењу, имају следећи:

1. Та писма немају апсолутно приватан карактер, пре свега због тога што их нису писала сасвим приватна лица, већ носиоци државне или духовне бриге, државници или монаси и прелати. Пишући појединцу, они су, због одговорности коју носе, имали пред собом колектив, групу којој тај појединац припада или за коју одговара. На тај начин је писмо у овом периоду као облик комуникације ближе књижевној комуникацији појединца аутора са групом читалаца које аутор не познаје. Она се од начина на који комуницира књижевно дело разликује по томе што је она једносмерна, односно бесповратна у односу на конкретног адресата. То значи да она има својства обичне и уметничке комуникације.

2. Садржина ових писама углавном има општи карактер, тиче се историјских, друштвених, уметничких и других питања од општег значаја, па се по томе она не ограничавају приватним контактом.

3. И стил тих писама је близак или идентичан са доминантним књижевним и уметничким стилем епохе у којој је писмо настало. Тако се у писму Епифанија Премудрог осећа утицај стила касновизантијске реторике, а у писму цара Алексеја Михаиловича утицај барока итд.

Свакако да би анализа једног већег броја писама из ове епохе дала материјала и за сигурније, уверљивије и потпуније закључке. Међутим, и ово неколико овде наведених дају за право онима који сматрају да писмо треба одредити као посебан жанр и у датој епоси.

И, најзад, овде треба нагласити да се и тај жанр „писма” у средњем веку разликује од жанра „писмо” у XVIII веку на потпуно исти начин на који се средњовековна књижевност разликује од књижевности XVIII века, што са своје стране представља још један аргуменат за тезу да писмо и књижевност не само да делују једно на друго, не само да једно од другог преузимају поједине елементе (књижевност од писма животне чињенице, писмо од књижевности, стил, начин обликовања и сл.) него и представљају и посебну жанровску формацију у оквиру уметничке књижевности.

Мила Стојнич

ПИСЬМО КАК ЛИТЕРАТУРНЫЙ ЖАНР В РУССКОЙ СРЕДНЕВЕКОВОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Резюме

Идея о том, что письмо является особым литературным жанром впервые высказана в русской теории литературы в 1924 году в статье Ю. Н. Тынянова „Литературный факт”. За частным письмом Тынянов признает статус особого жанра при некоторых строго определенных условиях, и выражает мнение, что эти условия впервые были осуществлены в русской литературе XVIII века в произведении Н. М. Карамзина „Письма русского путешественника”.

В настоящей статье делается попытка доказать, что существуют все необходимые условия для признания статуса литературного жанра за эпистолярным наследием русского среднего века. В этих целях в статье анализируются следующие письма: 1. Письмо Эпифания Премудрого Кириллу Тверскому (XV век), 2. Письма Ивана Грозного Василию Грязному, английской королеве Элизабете и игумену Кирилло-белозерского монастыря и братии того же монастыря (XVI век), 3. Письмо царя Алексея Михайловича Ордину-Нашекину (XVII век).

Проведенный анализ показывает:

1. В средних веках письмо является формой односторонней коммуникации отдельного лица (по преимуществу носителя государственной или церковной власти) с группой адресатов ему чаще всего совершенно неизвестных. Таким способом письмо как форма коммуникации в данный период являлось скорее формой литературной, чем частной коммуникации.

2. Содержание анализируемых (и почти всех средневековых) писем несет общий характер, т.е. касается исторических, общественных, художественных и других вопросов, имеющих общий интерес.

3. Стиль этих писем очень близок и даже тождественен стилю художественной литературы данной эпохи.